

WAAROM BLIJVEN BOEREN?

Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf

Paul Schnabel
Sociaal en Cultureel Planbureau

22 november 2001

Meer of minder boeren

Heel veel boeren blijven niet boeren. Althans zo lijkt het, als je naar de cijfers van de bedrijfsbeëindiging kijkt. Ieder jaar verdwijnt zo'n 2 - 3 % van de boerenbedrijven. Sinds 1950 is hun aantal al ruim gehalveerd van ongeveer 200.000 naar minder dan 100.000. De daling gaat door, naar verwachting zal tot 2010 - 2015 nog eens de helft van alle bedrijven verdwijnen. De noodzaak van schaalvergroting speelt daarbij een rol, maar vaak ook de onmogelijkheid van voortzetting van het bedrijf bij gebrek aan een opvolger. Op 20% van de bedrijven is het bedrijfshoofd de 65 al gepasseerd. Meer dan de helft van alle bedrijven wordt geleid door iemand van boven de 50 en weer meer dan de helft van hen heeft geen opvolger. Tekenender voor de situatie is misschien wel dat tussen 1995 en 2000 het aandeel van de jonge bedrijfshoofden - tot 35 jaar- bijna gehalveerd is tot ongeveer 6%. Slechts 1% van de bedrijfshoofden is jonger dan 30 jaar. Ook in het landbouwonderwijs is op alle niveaus sprake van een continue terugloop in het aantal studenten dat voor zichzelf een toekomst als boer ziet. Inmiddels is in de beroepsbevolking nog maar één op de 25 Nederlanders direct agrarisch werkzaam en is niet meer dan één op de 75 huishoudens als agrarisch te beschouwen. Behalve in de tuinbouw is er op de overgrote meerderheid van de bedrijven geen personeel 'van buiten' in vaste dienst aan het werk. Meer dan in het verleden al het geval was, is het boerenbedrijf een gezinsbedrijf geworden, beter gezegd, een huwelijkspartnerbedrijf. Een kwart van al het werk in de Nederlandse landbouw wordt door vrouwen gedaan, meestal als echtgenote, maar steeds vaker ook in de rol van (mede)bedrijfshoofd.

Het aantal agrarische bedrijven neemt af, maar in die andere betekenis van het woord blijven boeren wel boeren en dat tot voor kort zelfs steeds meer. Het totale areaal aan grond in agrarisch gebruik is in 200 jaar tijd met nu nog steeds bijna 2 miljoen hectare eerder groter dan kleiner geworden. De totale oppervlakte in agrarisch gebruik loopt nu terug en zal in de komende tien tot vijftien jaar met nog eens 10 tot 25% kleiner worden. Tot nu toe is echter meer dan eenderde van de Nederlandse grond in gebruik als grasland en nog eens bijna eenderde wordt benut voor akker- en tuinbouw. De productie is in vrijwel alle gevallen en alle sectoren enorm gestegen. In dezelfde periode van 200 jaar nam de melkproductie met een factor 10 toe en kwamen er meer dan 70 keer zoveel kippen en varkens. Er is één koe op iedere tien Nederlanders, een varken per Nederlander en niet minder dan zes tot zeven kippen. Dat is een momentopname, op jaarbasis is het aantal varkens en kippen per inwoner nog aanzienlijk hoger. Door de invoering sinds 1984 van de geleidelijk kleiner wordende melk

quota en de stijgende melkproductie per koe is het totaal aantal koeien sterk teruggelopen.

De agrarische bedrijven zijn in de loop van de tijd gemiddeld steeds groter geworden. Alleen al in de laatste 50 jaar is het aantal hectaren per bedrijf bijna verdrievoudigd. De productie zelf is verveelvoudigd en hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor de arbeidsproductiviteit. In de laatste honderd jaar nam de productiviteit met een factor 20 toe. Een bijzondere plaats nemen de glastuinbouwbedrijven in. Qua oppervlakte minder dan 1% van het areaal uitmakend zijn zij qua opbrengst een van de belangrijkste bedrijfstakken in de agrarische sector geworden, ook wat betreft hun waarde voor de export. Schaalvergroting doet overigens ook hier het aantal bedrijven kleiner worden. In 2000 ging het om nog bijna 8000 tuinbouwbedrijven, in 2010 zullen er daar waarschijnlijk nog maar 1500-2000 van over zijn.

Wie wil blijven boeren, heeft tegenwoordig veel kennis, kapitaal en kwaliteit nodig. Dan nog blijken naast de vertrouwde onzekerheden van het boerenbestaan de nieuwe risico's soms onaanvaardbaar groot te zijn. Tegenover de onvermijdelijkheid van vaak grote investeringen staat de dreiging van nieuwe risico's, die nu eens worden gevormd door internationale regelgeving - of de plotselinge opheffing daarvan - , dan weer door epidemisch om zich heen grijpende ziekten of onvoorziene acties van consumentenorganisaties of natuurbeschermers. Met name in de veeteelt zijn de grenzen van de kwantitatieve groei nu wel bereikt: er zijn al minder koeien en het aantal varkens is na de varkenspest, toen meer dan 70% van de varkensstapel moest worden afgemaakt, eerst weer snel gestegen, maar daalt nu in hoog tempo. Door het oplopen van mestrechten verkleint het ministerie van LNV de sector. In korte tijd verdwenen 5. à 6.000 bedrijven en daardoor wordt meteen het mestoverschotprobleem opgelost. Het verdwijnen van bedrijven anders dan door schaalvergroting is economisch, sociaal en psychologisch een proces met een heel eigen karakter. Fysieke beperking van productie en productiecapaciteit is moeilijk in te passen in een bedrijfsstijl die tientallen jaren lang zowel op verhoging van de productie als van de productiviteit was gericht.

Goed boeren is niet meer voor iedere boer weggelegd. Dat was het eigenlijk al nooit, maar de Europese landbouwsubsidies en de hoge tolmuren voor de landbouwproducten uit de rest van de wereld hebben dat vooral in de akkerbouw voor teveel boeren te lang verhuld. De bijna ongelimiteerde steun voor de landbouw is weggefallen en bijna een kwart van de boeren in Nederland blijkt inmiddels minder te verdienen dan het minimuminkomen. Zou het gezinsinkomen uitsluitend bestaan uit de opbrengsten van het eigen bedrijf, dan loopt dat percentage zelfs op tot bijna 45. Zeker de laatste jaren blijft het agrarische gezinsinkomen belangrijk achter bij het gemiddelde Nederlandse huishoudinkomen. De vergelijking gaat overigens niet helemaal op, omdat bij zelfstandige ondernemers - en dat zijn de meeste boeren - een laag inkomen geen harde indicator is voor ook een laag welvaartsniveau van het huishouden. Bovendien geldt hier de vuistregel niet, dat een laag inkomen ook samengaat met een gering vermogen. Alleen al de handelswaarde van de agrarische grond gaat de 200 miljard gulden te boven en wat er aan gebouwen, machines, dieren (c.q. melk- en mestquota) en gewassen bovenop staat vertegenwoordigt zeker nog eens de helft van dat bedrag aan waarde. Boeren leven arm en sterven rijk, zo zeggen ze zelf.

De groeiende discrepantie tussen de snel stijgende waarde van het bezit en de in sommige gevallen eerder afnemende opbrengst die door de bewerking daarvan gehaald kan worden, roept in veel gevallen - ook bij boeren zelf - de vraag op of het economisch niet verstandiger

is het bezit te gelde te gaan maken. In een notitie aan de Tweede Kamer over de inkomensproblematiek in de landbouw constateert minister Brinkhorst oktober 2000 dan ook : 'Men moet erkennen dat het voor ondernemers bijzonder lastig is om de keuze te maken tussen verdere ontwikkeling van het bedrijf of afbouw of stoppen van het bedrijf'. Hij laat er overigens geen twijfel over bestaan dat landbouw naar zijn aard een 'economische activiteit' is. De Nederlandse boer hoort geen 'peasant' te zijn, die zijn land eerst en vooral bewerkt om voedsel voor zijn eigen gezin te produceren en alleen het overschot te koop aanbiedt, maar een 'farmer' die zich specialiseert op de agrarische productie die gegeven de klimatologische en geografische omstandigheden de beste kansen op het verwerven van een goede marktpositie biedt. Als consument van voedsel onderscheidt de farmer zich eigenlijk niet van de gewone consument. De minister : 'Dat betekent dat het inkomen in principe uit de markt moet komen'. Lukt dat niet, dan kan in Europees verband niet langer meer een oplossing gezocht worden in het met behulp van productiesubsidies of producentenondersteuning buiten werking stellen van de normale vraag-en aanbodverhoudingen. De keuze kan zijn individueel inkomenssteun te bieden, verandering te bevorderen in de uitoefening van het bedrijf of te helpen bij de overgang naar een ander beroep of in ieder geval de beëindiging van het bedrijf. De minister geeft aan zich heel wel bewust te zijn van het feit dat 'slechts een beperkt deel van de agrariërs met een laag inkomen er over denkt om te stoppen'. Dat roept opnieuw de vraag op 'waarom blijven boeren?'

Lagen van verklaring

De vraag 'waarom blijven boeren' of juist nog 'waarom blijven boeren boeren?' is onderwerp van dit op verzoek van de minister geschreven essay. Het uitgangspunt is sociologisch en in zekere zin ook cultureel-antropologisch, omdat het stuk welbewust geschreven is vanuit de positie van een buitenstaander in de agrarische wereld. De nadelen van onvoldoende deskundigheid en gebrek aan directe betrokkenheid bij de sector zijn evident en kunnen niet weggenomen worden. De voordelen kunnen daar tegenop wegen, als het lukt om niet 'nourri dans le serail' als het ware naïef vast te blijven houden aan de verbazing over wie armer wordt naarmate hij zijn rijkdom beter onderhoudt. Strikt genomen is dat eigenlijk alleen een economische verbazing, omdat het juist tot de sociologische inzichten behoort dat heel andere vormen van rationaliteit dan alleen de simpele afweging van kosten en baten in financiële zin het handelen van mensen bepalen. Dat geldt ook voor bedrijven, die in theorie in een markteconomie wel gericht zijn op winstmaximalisatie, maar in de praktijk toch vooral oog hebben voor de continuïteit van het bedrijf. Boeren zijn naar de aard van hun bedrijf ondernemers en geen zakenlieden op zoek naar snel gewin.

Nog een spade dieper steekt de psychologische verklaring, waarin het gaat om individuele verschillen in de balans tussen cognitie en emotie, tussen weten wat zakelijk verstandig is en voelen wat je als persoon het liefste wil. Dat kan mensen doen vasthouden aan vormen van bedrijvigheid, die economisch niet meer rendabel zijn. Bij boeren speelt hier vaak zelfs een bijna morele connotatie vanuit het al vroeg gewekte besef dat je als schakel in een lange keten van generaties boeren niet het recht hebt om de 'great chain of being' van dit bedrijf zomaar af te breken. De traditie is deel van de identiteit, zo zien boeren het zelf, en dat wordt uitgedrukt

in een gevoel van verbondenheid met de grond, de omgeving en de natuur.

In het leven van een boer kan deze wetenschappelijk verdeelde gelaagdheid van verklaring voor continuering van een economisch marginaal bedrijf de vorm aannemen van een conflict tussen een familietraditie die inderdaad voortzetting van een boerderij 'anno 1768' vraagt, een huishouden dat investeringen ter verhoging van de opbrengst van het bedrijf nodig maakt en bijvoorbeeld een persoonlijke wens om mede vorm te geven aan nieuwe vormen van landschapsbeheer. Het betekent ook dat modellen die de Nederlandse boer als een 'peasant' of juist als een 'farmer' proberen neer te zetten onvermijdelijk de werkelijkheid geweld aandoen. Zonder opvolger zal een op continuïteit van het bedrijf gerichte boer toch gemakkelijker kiezen voor verkoop van de grond aan een projectontwikkelaar dan een sterk op winst georiënteerde buurman die toevallig een zoon blijkt te hebben die graag met het bedrijf verder wil. Omgekeerd is het voor een boer die het bedrijf van zijn ouders overneemt, erg moeilijk om met het bedrijf te stoppen zolang zijn ouders nog leven. Aan beide zijden van de polen van de bedrijfsvoeringstypologie kunnen zich zo dezelfde dilemma's voordoen. Financiële argumenten kunnen daarbij de doorslag geven, maar in bijna alle gevallen blijkt het tegenwicht van heel andere motieven, meestal van meer persoonlijke en zelfs emotionele aard, heel lang het beeld te bepalen.

Ook de aard van het bedrijf speelt daarbij een rol. Een varkenshouder heeft een andere relatie met zijn dieren dan een melkveehouder, zelfs zijn maatschappelijke status is anders en in veel gevallen is van het bewaren van of leven vanuit een traditie geen sprake. Echt grondgebonden, ook in de meer emotionele zin, is vooral nog de akkerbouw. Hetzelfde verbouwen op andere bodem is meestal minder gemakkelijk dan in een andere stal dezelfde koeien houden. Een op de internationale markt georiënteerde tuinder moet een andere bedrijfsstijl aanhouden dan een zelfkazende boer die aan huis verkoopt. Toch blijkt in de praktijk de tuinder net zo min als de melkveehouder gemakkelijk van vestigingsplaats te veranderen. Wie nauwkeuriger naar de overwegingen om te blijven kijkt, ziet dat daar toch ook heel vaak zeer rationele argumenten een rol bij spelen. De glastuinbouw is aangewezen op een fijnmazige infrastructuur van toelever-, service- en transportbedrijven en is in hoge mate gebaseerd op in studieringen gedeelde kennis. Dat verplaats je niet zo gemakkelijk.

De boer bestaat niet, net zo min als er iets als het boerenbedrijf is. De verschillen zijn groot en lopen uiteen van verschillen in bedrijfsstijl en bedrijfsomvang tot verschillen per bedrijfstak en bedrijfsvoering. Verschillen in lokatie maken bezit van grond tot een productiemiddel of tot een kapitaalsgrondslag. Niettemin zijn er toch ook duidelijke overeenkomsten, al was het maar het weet hebben van een betrokkenheid op het ministerie van LNV, gepaard aan de zekerheid onderhevig te zijn aan de regelgeving van datzelfde ministerie.

Onderzoek naar de vraag wat boeren motiveert om hun bedrijf voort te zetten of juist te beëindigen, kan niet los gezien worden van het landbouwbeleid zoals dat in Brussel en Den Haag ontwikkeld wordt. Lang hebben boeren erop kunnen vertrouwen dat het beleid synoniem was met behartiging van hun directe belangen. Die vanzelfsprekendheid is verdwenen. Dat leidt over en weer tot spanningen, temeer omdat men over en weer natuurlijk ook tot elkaar veroordeeld blijft. 'Voedsel en groen' moet door boeren voortgebracht en onderhouden worden, maar als ondernemer is de boer nu en in de toekomst zeker weer net zo op zichzelf en zijn organisaties aangewezen als hij dat voor 1950 was. Na God is ook de minister uit Jorwerd verdwenen.

Voorlichting en doorlichting

In geen andere sector van het maatschappelijk leven is de rol van wetenschappelijk onderzoek zo dienstbaar en zo op toepassing gericht geweest als in de landbouw. Ook internationaal gezien heeft de Nederlandse landbouw, die er in de 19e en het begin van de 20e eeuw zeker niet goed aan toe was, op een unieke manier een ontwikkeling laten doormaken, die alle kenmerken van een hoog opgevoerde functionele rationaliteit heeft: een producent- en productgerichte oriëntatie zorgvuldig afgestemd op de kansen die de nationale en Europese regelgeving bood, ook in termen van de markt. De substantiële rationaliteit van een op duurzaamheid gerichte, natuur- en mensvriendelijke landbouw heeft daar tegenin weinig kansen gehad, al is dat nu aan het veranderen.

De wetenschappelijke inzet ten behoeve van de agrarische sector is altijd heel breed geweest. Economen en sociologen hebben er ook altijd een belangrijke rol in gespeeld en dat is nog steeds het geval.

De landbouwsociologie heeft in Nederland de agrarische wereld niet alleen goed in kaart gebracht en de afwisseling van continuïteit en verandering goed beschreven, maar ook mede vormgegeven aan de modernisering van de sector. Daar past bij dat de landbouwsociologie lang ook vooral gezinssociologie is geweest. Boerenbedrijven zijn in ons land vrijwel allemaal familie- en gezinsbedrijven, afhankelijk ook van de fysieke inzet van in principe alle gezinsleden. De toekomst van de sector is dan ook sterk verbonden met de toekomst van het boerengezin als dragende factor. De rol van de vrouw is daarbij in toenemende mate prominenter geworden. In meer dan 20% van de bedrijven is ook de vrouw bedrijfshoofd en ook wanneer dat niet het geval is, is de bijdrage van de vrouw aan het inkomen vaak aanzienlijk, zowel door werk op de boerderij als daarbuiten in de 'gewone' samenleving. Diversificatie (zorgboerderij, vakantieboerderij) is in veel gevallen een initiatief van de vrouw en ook afhankelijk van haar inzet. Op 6% van de agrarische bedrijven is het enige bedrijfshoofd een vrouw.

Inmiddels is het sociologische accent verschoven naar een meer op de bedrijfsvoering en de verschillende bedrijfstakken georiënteerde benadering. De belangstelling voor het gezin heeft plaatsgemaakt voor een meer psychologische oriëntatie op de partnerkeuze (en het vinden van een voor het boerenleven geschikte partner), de persoonlijke relatie tussen de partners en de psychische problemen die kunnen voortkomen uit de verantwoordelijkheid voor een financieel vaak marginaal bedrijf. De aandacht voor suïcide bij boeren en de incidentie van depressies past daarbij, al kon de hypothese dat door de problemen in de landbouw beide verschijnselen nu bij boeren meer voorkomen dan in het verleden of ook in de samenleving als geheel toch niet bevestigd worden.

Het meest opvallende aspect van de wetenschappelijke, maar ook de maatschappelijke en politieke belangstelling voor de landbouw is toch wel dat deze zijn plaats vindt binnen de bedrijfskolom van de agrarische wereld zelf, ten dienste van de eigen sector is en meestal ook vorm gegeven wordt door mensen die 'van de boerderij' komen. Dat vindt zijn weerspiegeling in het ontbreken van een onderzoekslijn bij het Sociaal en Cultureel Planbureau - en ook bij het Centraal Planbureau - waarin aandacht gegeven wordt aan het boerenbedrijf. De opdracht van het SCP 'wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen' heeft dan ook nooit betrekking gehad op de situatie van de boer. Het onderzoek daarnaar is altijd een zaak van het 'groene front'

zelf gebleven. De enkele studies die door het SCP zijn verricht naar het leven op het platteland, met name naar het voorkomen van armoede (Sociale en Culturele Verkenningen 1998) en naar de aan-en afwezigheid van allerlei voorzieningen, hadden dan ook niet betrekking op boeren, maar op gemeenten met een lage urbanisatiegraad. Daar wonen ook de meeste boeren, maar op de totale bevolking van de plattelandsgemeenten is hun aandeel naar verhouding toch gering.

Dit essay is een verkenning van de agrarische wereld en bedoeld om aanknopingspunten te vinden voor een antwoord op de vraag waarom boeren boer blijven, ook als het economisch niet meer raadzaam lijkt dat beroep te blijven uitoefenen. De aanknopingspunten zijn bedoeld om als basis te dienen voor de opzet van een empirisch onderzoek, waarin uiteraard ook rekening gehouden wordt met het feit dat behoorlijk wat boeren uiteindelijk toch stoppen met hun bedrijf.

Hoeho vrijwillige bedrijfsbeëindiging?

Bij de redenen voor bedrijfsbeëindiging wordt nooit het simpele verlangen genoemd iets heel anders te willen gaan doen. Vrijwillige bedrijfsbeëindiging vindt plaats op basis van overwegingen als leeftijd (en geen opvolging) en steeds meer ook van 'an offer you can't resist' (zoveel geld krijgen we er nooit meer voor). Soms zit het zelfs dicht tegen 'take your money and run' aan. Er gewoon geen zin meer in hebben of iets heel anders willen doen komt, zo lijkt het althans, niet voor als overweging om het bedrijf op te doeken. Dat past waarschijnlijk ook niet in het beeld dat boeren van zichzelf hebben en zeker niet in het beeld dat de boerenstand wil uitdragen. In de literatuur kwam ik wel het beeld tegen van boerenkinderen die uiteindelijk toch weer voor het boerenbedrijf kozen of van niet-boeren die heel graag boer wilden worden. De belangstelling gaat in eerste instantie vooral uit naar de intreders en veel minder naar de uitreders.

Ophouden is een kwestie van moeten, niet meer kunnen volhouden of voortzetten, maar niet van willen. Die gevallen zullen er heus wel zijn, maar daar wordt niet graag over gesproken. Vroeger sprak men ook niet graag over priesters die uittraden bij gebrek aan geloof, noch over dokters die het artsberoep wel gezien hadden. Naar zijn aard voorzag het beroep niet in die optie. Vrijwillige uittreding uit het beroep werd gezien als een persoonlijk falen, een bewijs van onvermogen om dit mooie en hoge beroep aan te kunnen. Dat is bij priesters en dokters veranderd, maar bij boeren nog niet. Althans niet als het degenen betreft die daadwerkelijk boer zijn geworden. Veel, zo niet de meeste boerenkinderen, worden echter zelf geen boer meer. Soms omdat het niet kan (weinig bedrijven zijn in staat meer dan één gezin van een inkomen te voorzien), vaker toch omdat men zelf wat anders wil. Ook wanneer het eigenlijk een opluchting is het bedrijf niet te hoeven of zelfs niet te kunnen overnemen, blijft waarschijnlijk toch vaak het gevoel knagen geen deel meer te hebben aan een bestaanswijze die fundamenteel is voor het overleven van de samenleving.

Impliciet wordt het oudste beschaafde beroep zo ook ondergebracht in een ideologie, waarin niet alleen traditie en continuïteit hoge waarden zijn, maar waarin het beroep zelf als hoge waarde verschijnt. Er is geen alternatief denkbaar dat ook beter is. Dat verklaart ook mede waarom zich rond het boerenbedrijf een zo groot en blijvend hecht 'groen front' heeft kunnen vormen van would be-boeren, die uit gebrek aan mogelijkheden niet zelf deel konden

worden van het primaire proces. De roeping was er wel, maar het lot zat tegen, omdat de boerderij een vrijwel onverdeelbaar goed is en dus niet iedere boerenzoon ook boer kan worden. Echt doorgesneden worden de banden lang niet altijd. In de vrije tijd wordt dan bijvoorbeeld toch nog vaak boerenwerk gedaan en de beroepskeuze ligt vaak ook op agrarisch vlak. Hoog opgeleid zijn zij in veel gevallen de krachtige steunberen geworden van de kathedraal van het boerenbedrijf.

In dat opzicht lijkt de positie van de boer wel wat op die van de kunstenaar of van bijvoorbeeld de leden van het koningshuis. Hun functioneren wordt mogelijk gemaakt door de hoogwaardige inzet van professionals die zich in hoge mate ook met hen identificeren. De klassieke professionaliseringstheorie in de beroepsociologie voorziet daar niet in. Professionaliseringstheorieën kennen wel minder hoog opgeleide hulptroepen om professionals bij te staan (verpleegkundigen bij artsen bijvoorbeeld), maar het omgekeerde niet of nauwelijks. De boeren zijn ook niet simpelweg de individuele opdrachtgevers van het professionele systeem, zoals advocaten cliënten hebben en dokters patiënten. Het professionele systeem is er minder voor de individuele bijstand dan voor het behoud van de stand als geheel en maakt daar ook zelf deel van uit. Tot voor kort gold dat tot en met het ministerie van LNV en zijn minister. Een minister echter die uitdrukkelijk aangeeft zich niet met het professionele systeem, noch met de boerenstand te willen vereenzelvigen, weigert de rol van sluitsteen in het hoog opgaande bouwwerk te spelen en bedreigt daarmee de stabiliteit van de hele constructie. Dat maakt ook verklaarbaar waarom de reacties op het vertoon van distantie zo heftig maar ook zo hopeloos zijn.

Misschien is juist door de hoge professionalisering om het agrarisch bedrijf heen het beeld van de kathedraal met zijn steunberen hier minder passend dan dat van de hangbrug: het boerenbedrijf op de grond is dan het brugdek, dat voor zijn bruikbaarheid afhankelijk is van een hoog oprijzend stelsel van pylonen en trekkabels (voorlichters, onderzoekers, accountants, dierenartsen, ambtenaren, kamerleden en ministers) die voor stabiliteit, draagvermogen en een beetje flexibiliteit moeten zorgen. Zonder hen zou het draagvlak toch draagvermogen missen, met hen kan het zeer veel aan, zoals in de afgelopen decennia wel is gebleken. Nu de vanzelfsprekendheid van de interne samenhang en van de gemeenschappelijkheid van ideologie en inzet aan het verdwijnen is, begint het brugdek gevaarlijk te zwabberen. Een nota als 'Voedsel en groen' maakt de burger en de natuur tot de onafhankelijke variabelen, waar eerst de boer dat was. Het is niet gemakkelijk om de bedreiging van de eigen positie die daarvan uitgaat en ook het gevoel van verlies aan een ooit vanzelfsprekende steun toch ook weer te zien als een uitnodiging aan de boeren hun toekomst anders vorm te geven. Toch zijn er heel wat boeren die ook zonder daartoe uitgenodigd te zijn daarvoor kiezen.

Het bedrijf weg of weg met het bedrijf

'Vrijwillige bedrijfsbeëindiging' is, zo zegt Jan Douwe van der Ploeg in 'De virtuele boer' (1999), een 'term met een wat eufemistische geur', die verhult dat ook wie door leeftijd en gebrek aan opvolging in of buiten de eigen familie de laatste boer op het bedrijf blijkt te zijn, uiteindelijk toch gedwongen is te stoppen. Hetzelfde geldt voor wie 'an offer you can't refuse' accepteert. Ook 'voortijdige beëindiging' heeft in de meeste gevallen een wat tragisch karakter:

echtscheiding, arbeidsongeschiktheid, dreigend faillissement, emigratie, onteigening. Alles bij elkaar ging het tot voor de millenniumwisseling om zo'n 2800 bedrijven per jaar, waarvan de meeste (1550) beëindigd worden in verband met de leeftijd van het bedrijfshoofd. Inmiddels is het aantal bedrijfsbeëindigingen op jaarbasis aanzienlijk opgelopen. Definitieve cijfers daarover zijn nog niet beschikbaar, maar het recente opkoopbeleid van het Ministerie van LNV heeft tot een versnelde 'uitkoop' van vooral varkenshouders geleid.

Emigratie van gevestigde boeren trekt wel de aandacht, maar die categorie omvat volgens Van der Ploeg toch maar 250 bedrijven per jaar. De laatste jaren lijkt dat toch wel wat meer te worden (300 - 350). Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Polen en Canada zijn een paar van de landen waar Nederlandse boeren heen trekken of bedrijven opkopen om voldoende schaal-grootte te krijgen. Buitenlandse uitbreiding met gelijktijdig handhaving van het Nederlandse bedrijf is in de Nederlandse statistieken natuurlijk niet te zien, net zo min als de aankoop van relatief goedkope grond in Nederland, soms zeer ver van het eigen bedrijf gelegen, om additi-onele melk-en mestquota's te verwerven.

De boer wil het liefst boer blijven. Waar hij het zelf niet meer kan, wil hij het liefst de continuering van het bedrijf verzekerd zien. Wanneer het bedrijf niet meer hier gecontinueerd kan worden, zal hij proberen elders, in Nederland of daarbuiten, een bedrijf over te nemen of op te zetten. Dat is het beeld op individueel niveau, maar geaggregeerd blijkt de werkelijkheid toch wat ingewikkelder te zijn. De boerenstand als geheel wordt van jaar tot jaar kleiner, omdat de uitstroom groter is dan de instroom, de instroom ten dele alleen op papier bestaat (mede-eigenaarschap) of zich, soms al na een paar jaar, in de vorm van emigratie toch ook weer als uitstroom manifesteert. Op grond van zijn eigen berekeningen komt Van der Ploeg tot de conclusie dat het feitelijke aantal agrarische bedrijven rond 1995 al niet meer op het toen officieel geldende aantal van 110.000 gefixeerd moet worden, maar tussen de 60.-en 70.000 lag. Ruim 5 jaar later zou dat dan betekenen dat het aantal bedrijven al teruggezakt zou kunnen zijn tot ongeveer 50.000. Administratief ligt het aantal bedrijven ook nu nog wel hoger, maar wie de papieren naast elkaar legt en bij de bedrijven op bezoek gaat, ontdekt al gauw dat er veel 'virtuele' boeren zijn. Bijna de helft van de door Van der Ploeg geïdentificeerde 'real existierende' bedrijven had bovendien in 1995 al een bedrijfshoofd boven de 60 jaar en nauwelijks 10% is volgens de in Nederland formeel geldende criteria qua grootte en qua leeftijd van het bedrijfshoofd (onder 55 jaar) als een 'belofte voor de toekomst' te beschouwen. Van der Ploeg gaat er vanuit dat ook dit percentage een virtueel karakter heeft en dat veel boeren als bedrijfsopvolgers toch kansen zien die er strikt genomen volgens de bedrijfseconomische canon van het moderne agrarische bedrijf niet zijn.

Beide aspecten zijn intrigerend. Als nu al het aantal bedrijven kleiner is dan op papier het geval lijkt te zijn, roept dat ook vragen op over de omvang en de samenstelling van de beroepsbevolking in de landbouw. Is het inkomenspercentage niet afkomstig uit het eigen bedrijf misschien zo hoog, omdat er nogal wat bedrijfshoofden zijn die bijna uitsluitend op papier eigenaar zijn? Werken op de werkelijk als zodanig functionerende bedrijven toch meer mensen dan statistisch het geval lijkt te zijn? Is het per bedrijf geïnvesteerde vermogen toch groter dan de statistieken tonen? Is het draagvlak voor de ten behoeve van de landbouw functionerende infrastructuur misschien juist kleiner dan tot nu toe gedacht en kan dat in de komende jaren gevolgen hebben voor het draagvermogen van deze structuur? Als de sector nu wat aantal bedrijven betreft al 40% kleiner is dan eerder aangenomen, hoe verhoudt zich dat

dan tot de eerder geconstateerde omvang van de daling in het totaal aantal bedrijven? Daalt uiteindelijk vooral het aantal niet werkelijk zelfstandig functionerende bedrijven of zijn de verhoudingen min of meer in evenwicht? Is er wat dat betreft verschil tussen de verschillende bedrijfstakken in de landbouw? Hebben we nu in Nederland gemiddeld al grotere bedrijven dan gedacht of is het contrast tussen de grotere bedrijven en de kleine tot heel kleine juist groter dan nu uit de statistieken blijkt?

Het lijkt van groot belang los van te komen van de 'virtuele' boer uit de statistieken en de normtabellen. Enerzijds zal dat meer onderzoek betekenen naar de kansen op een levensvatbaar bedrijf, zoals die door boeren op het overnamepad zelf worden gezien (en gerealiseerd), anderzijds naar de mate waarin agrarische bedrijven die economisch formeel gescheiden zijn in bedrijfsmatige zin toch als een eenheid gezien moeten worden. Als de berekeningen van Van der Ploeg juist blijken te zijn, zal dat op essentiële punten tot een bijstelling van het beeld en mogelijk ook het beleid moeten leiden.

Tussen eufemisme en euforie

De geur van eufemisme die om de vrijwillige bedrijfsbeëindiging hangt kan hier als gedachtenexperiment door het parfum van de euforie vervangen worden. Waarom zou je nog boer blijven, als je zoveel geld kunt krijgen voor het bedrijf en er nog zoveel andere dingen in het leven zijn? Natuurlijk, als iedereen tegelijkertijd zou besluiten de klompen uit te trekken, dan zou het parfum van de euforie over het vele geld wel erg snel vervliegen. De hoge prijzen voor agrarische grond zijn voor een belangrijk deel het gevolg van de wens van velen om boer te kunnen blijven en het eigen bedrijf te laten overleven door het te laten groeien. Het perspectief van de bedrijfsbeëindiging is vooral aantrekkelijk voor de oudere boeren zonder opvolging en met relatief geringe kapitaalslasten. Dat gebeurt echter ook nu al volop, al is daar kennelijk toch minder over bekend dan de zeer gedetailleerde statistieken lijken te vertellen.

Niet in alle gevallen staat bedrijfsbeëindiging gelijk met de aankomst van de Zilvervloot. Op veel bedrijven drukt een zware schuldenlast en lang niet overal brengt de grond zoveel geld op, net zo min als iedere boer ook aantrekkelijke en kostbare melkquota's beschikt. Veel boeren pachten ook hun land of een deel daarvan.

Kijken we naar de jongere boeren, dan kunnen we opnieuw de vraag stellen waarom zij niet en masse kiezen voor omzetting van het kapitaal in grond, quota en gebouwen in vrij besteedbaar geld? Waarom zouden zij voor een kleine opbrengst zo hard blijven werken en waarom zouden ze dat ook hun gezinsleden aandoen? Hoe aantrekkelijk is het nog zelfs maar te denken aan een opvolger, als je weet dat dit in de praktijk zal betekenen dat het bedrijf tientallen jaren lang in feite twee gezinsinkomens zal moeten opleveren, terwijl nu een al moeilijk realiseerbaar is? Zelfs als de broers en zussen die niet gaan boeren, tegemoetkomend zijn, zal een belangrijk deel van de opbrengst van het bedrijf nodig zijn om hun eigendomsrechten af te kunnen kopen. Wat is nog de aantrekkelijkheid van een beroep dat maatschappelijk steeds meer onder druk komt te staan en het mikpunt is geworden van kritiek van milieu-activisten, propagandisten van biologische voeding en zaakwaarnemers van het dierenwelzijn? Waarom je nog langer laten ringeloren door boekhouders en bankiers, voorlichters en veevoederproducenten, inspecteurs van alles en ingenieurs voor nog wat anders?

In veel gevallen zal een eenvoudige rekensom al gauw laten zien dat er misschien te weinig geld is om verder te gaan, maar zeker niet genoeg geld om te stoppen. Wat er na aftrek van schulden en verrekening van investeringen overblijft zal niet voldoende zijn om met een gezin langere tijd van te leven, zeker niet wanneer er ook weer in een nieuw huis en een nieuw

bedrijf - van welke aard en waar dan ook - geïnvesteerd moet worden. Men zal toch een periode van minstens drie tot vijf jaar moeten kunnen overbruggen. Voor spijtoptanten is geen plaats. Het is immers vrijwel onmogelijk weer boer te worden als men het veld letterlijk eenmaal verlaten heeft. Zelf in Nederland een heel nieuw bedrijf starten is behalve misschien in de tuinbouw inmiddels bijna ondoenlijk geworden en voor toch weer een overname zal een spijtoptant na een paar jaar niet meer voldoende geld hebben. Om diezelfde reden is het voor buitenstaanders vrijwel onmogelijk geworden om zelf binnen de reguliere bedrijfseconomische kaders van het moderne boerenbedrijf nog boer te worden. Echt een probleem is dat niet, omdat de weg naar het landbouwonderwijs ook nauwelijks begaan wordt door wie niet uit een boerengezin komt en een bedrijf te verwachten heeft. Er is wel een kleine groep biologische landbouwers zonder boerenafkomst, maar hun bedrijven zijn gemiddeld erg klein.

Boeren zijn opgevoed als boer en opgeleid tot boer. Eenmaal boer geworden is hun inzetbaarheid in andere beroepen, in andere bedrijfstakken of in andere functies beperkt. In de eigen kring gaat men ervan uit dat buiten de boerderij voor boeren alleen bescheiden functies met een relatief laag tot zeer laag opleidingsniveau te vinden zijn, uiteraard op de kleine groep na die als zaakwaarnemer van het boerenbelang op hogere vormen van pluche zijn terechtgekomen. Juist zij hechten vaak weer sterk aan het behoud van de 'roots', zoals Mansholt ook altijd boer bleef. Er bestaat, voorzover mij bekend, ook wetenschappelijk nog geen goed beeld van het leven na het boer-zijn. Uit de verslagen en activiteiten van de Zelfhulp Organisaties Bedrijfsbeëindiging blijkt wel hoe moeilijk en traumatiserend het kan zijn om te moeten stoppen, maar ook hoe groot de opluchting als een dreigende financiële neergang kan worden afgewend. De vraag blijft: Hoe gaat het met de oud-boeren en de ex-boeren?

In het verlengde hiervan is ook de vraag interessant naar de positie en de rol van de partners van de boeren. Nog altijd is het merendeel van de bedrijfshoofden een man en nog altijd is het bijna vanzelfsprekend dat vrouw en kinderen meewerken in het bedrijf. Uit onderzoek is duidelijk gebleken dat de invloed van de boerin op de beslissing door te gaan, te investeren, te diversificeren of te stoppen met het bedrijf buitengewoon groot is. Uit het weinige onderzoek op dit gebied blijkt wel dat zij in het algemeen geneigd zijn tot een voorzichtig en terughoudend beleid, maar tegelijkertijd ook degenen zijn die met name ten aanzien van de diversificatie (agrotourisme, aanhuisverkoop enz.) een centrale rol vervullen. Er zijn op dit moment volgens het CBS in Nederland al 1200 boerenbedrijven met verblijfsaccommodatie, 900 met een bezoekersontvangstruimte en 1900 met een ruimte voor de stalling van bijvoorbeeld caravans of boten, maar ook van paarden en pony's. Op bijna 3000 bedrijven worden landbouwproducten verkocht en er zijn nu zo'n 250 zorgboerderijen. Het zijn vooral de vrouwen die deze activiteiten dragen.

Al voordat diversificatie van activiteiten en inkomensbronnen aan de orde is, is in veel situaties overname of continuering van een bedrijf mede afhankelijk van de bereidheid van de vrouw te willen meewerken in het bedrijf. Voordat het zover is, is het meestal van hun aanwezigheid en bereidheid afhankelijk of een bedrijf overgenomen of gecontinueerd kan worden. Juist op de strategische momenten in de besluitvorming over bedrijf en bedrijfsvoering, met andere woorden, als het gaat om bedrijfsovername, bedrijfsbeëindiging of -verandering is haar invloed, los van de vraag of zij medebedrijfshoofd is, van cruciale betekenis. Ook dat vraagt in de huidige situatie om nader onderzoek.

Eigen zin en eigen karakter

De Nederlandse boer is in veel opzichten altijd al een 'farmer' geweest en tegelijkertijd veel meer een 'peasant' gebleven dan hij officieel wil en mag zijn. Net als de meeste kleine ondernemers - in feite in nog sterkere mate - zijn hij en zijn vrouw erop uit te overleven met hun bedrijf en met hun gezin. Dat betekent dat er in het bedrijf op de meest zuinige wijze wordt afgeschreven en vervangen, maar ook dat van het gezin inzet voor en aanpassing aan het bedrijf wordt gevraagd. De bedrijfsstijl van de meeste Nederlandse agrarische ondernemingen is zuinig en kostenbewust, met een sterke oriëntatie op het eigen vermogen en de eigen arbeid. Financieel kan men geen grote klappen opvangen, maar materieel weet men zich als zuinige boer goed aan de veranderende omstandigheden aan te passen. Het boerenbedrijf is zeer plastisch, beter gezegd zeer 'kneedbaar' onder wisselende omstandigheden, zeker wanneer het gaat om het pure overleven van het bedrijf. De continuïteit van het bedrijf is een veel hogere waarde dan winstmaximalisatie of zelfs maar de realisatie van een vooraf vastgesteld inkomen. Dat is in alle opzichten typisch voor bijna het hele midden- en kleinbedrijf, maar voor de boer geldt het nog wat meer, omdat hij niet opnieuw kan beginnen en niet kan uitwijken naar een meer perspectief biedende nering. Hij is in ieder opzicht veel meer tijd-en ruimtegebonden, waarbij tijd lange tijd is en de ruimte historisch vastligt.

Zolang er ook maar enigszins hoop bestaat op toekomst voor het bedrijf, blijft ook het geloof bestaan in de eigen mogelijkheden om het vol te houden. Dat leidt tot continuering van bedrijfsactiviteit tot vaak lang voorbij het punt waarop dat nog economisch verantwoord lijkt. Inderdaad 'lijkt', want de theoretische rationaliteit van de agrarische bedrijfseconomie is een andere dan de praktische rationaliteit van de agrarische gezinseconomie. Maar wat kan de boer ook anders? Hij is één aanbieder tussen velen op een markt die hij niet beheerst en belevert met waren die bederfelijk zijn. Dat maakt hem individueel tot een zwakke partij. Schaalvoordelen, subsidies, contractprijzen zijn een paar van de mogelijkheden die hij heeft om zijn inkomen te verhogen. Wanneer dat niet meer lukt of niet meer voldoende is, zal hij vaak nog lang de tering naar de nering kunnen zetten door zuinig te boeren, minder voor het gezin uit het bedrijf te halen, investeringen uit te stellen of neveninkomsten elders te zoeken. De bereidheid tot aanpassing is groot, ook van het gezin als geheel, in ieder geval zolang er nog geloof is in de toekomst van het bedrijf.

Tot nu toe is nog weinig gezegd over alles wat het boerenbestaan in psychologisch, sociaal en cultureel opzicht zo bijzonder maakt. De thema's zijn bekend en in beeldvormings- en zelfbeeldonderzoek vele malen vastgelegd. Ze accentueren vooral de kwaliteit van het boerenbestaan: het eigen baas zijn, de vrijheid van dagindeling, leven in de buitenlucht, de omgang met dieren, het contact met de natuur, het ritme van de seizoenen, deel uitmaken van een lange traditie, samenwerken in het eigen gezin. Als ergens de geur van mest verandert in de geur van eufemisme en euforie tegelijk, dan is het wel in deze eulogie van het boerenbestaan als kwaliteit zelf. De arcadische idylle die de niet-boer zich graag bij het boerenleven voorstelt en die hem ook in de marketing-strategieën van de agrarische industrie en handel op bijna surrealistische manier voor ogen wordt getoverd, bepaalt ook minstens ten dele de kijk van de boeren op hun eigen werk en leven. Zij geloven zelf in deze mythe, al zullen ze ook de eerste zijn om toe te geven dat dit met de praktijk van alle dag in het boerenleven niet zoveel te maken heeft. Een puur industrieel werkende varkenshouder of glastuinbouwer leidt een ander leven dan de traditionele boer, maar ook zij spiegelen zich graag in de idylle. In ieder geval

weten ze zeker dat deze agrarische waarden buiten hun eigen wereld niet deel zijn van het werkende leven. Dat versterkt de aantrekkelijkheid en bijzonderheid van het eigen bestaan.

Juist nu de toekomst van de agrarische sector op zoveel verschillende manieren onder druk komt te staan, wordt het subculturele karakter van de wereld van de boer sterker gevoeld en ook uitgeleefd. Boeren beseffen hun bijzondere positie weer sterker dan voorheen, maar meer dan vroeger hebben ze nu ook het gevoel er alleen voor te staan. De gelederen sluiten zich in confrontatie met een kritische buitenwereld, die tegenwoordig ook al het Ministerie van LNV omvat. Boeren worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor wat er ecologisch en economisch mis is gegaan. Tegelijkertijd worden ze aangespoord anders te gaan werken, te kiezen voor de duurzaamheid van de biologische landbouw en de zorgzaamheid van het natuurbeheer.

Veel boeren, maar nog altijd een kleine minderheid, kiezen daar ook voor, al hebben ook zij vaak niet het gevoel gewaardeerd te worden voor hun inzet. Dat is ook wel te begrijpen. De ontwikkelingen in het boerenbedrijf in de laatste vijf decennia zijn zelden de keuze van de boeren zelf geweest. Ze zijn meegegaan met ontwikkelingen die adviseurs, deskundigen, financiers en politici als onvermijdelijk en bij uitstek wenselijk en rationeel werden voorgesteld. De onzichtbare, maar alom aanwezige hand van 'Brussel' deed grote delen van het boerenbedrijf verstrikt raken in een verstarrend web van subsidies, quota en regelingen, dat er op het eerste gezicht, maar alleen in de eerste jaren, uitzag als een veilig vangnet ter bescherming tegen de wisselvalligheden van de vrije markt.

De institutionele veranderingen in het landbouwbeleid, nationaal en internationaal, zijn al vele malen beschreven. Voor veel boeren zijn deze veranderingen geen simpele wijzigingen van beleid, maar bewijzen van verraad of minstens van een breuk in wat altijd een vertrouwensband was geweest. Dat maakt de bereidheid om vertrouwen te stellen in een nieuw beleid tot weinig minder dan het aangaan van een groot risico. Het boerenbedrijf vraagt om investeringen voor de lange termijn, beleid kan echter op korte termijn weer veranderen. Boer willen zijn en blijven vraagt dan om een grote motivatie.

Niet voorbij de laatste stad

Tegenover de idylle van het platteland staat het beeld van de lawaaierige drukte van de grote stad. De verleidelijkheid van het stedelijk leven is vanuit het boerenbedrijf en het platteland gezien maar heel betrekkelijk, ook omdat men er in zoveel opzichten, zo gemakkelijk en comfortabel deel aan heeft. Stedelijk leven is in Nederland nooit ver weg en veel van de favoriete uitgaansmogelijkheden, met als uitzondering de bioscoop, zijn ook in kleine plaatsen ruim voorhanden. Een zekere mate van sociale en religieuze homogeniteit en het ontbreken van de ongemakken van de multiculturele samenleving wegen gemakkelijk op tegen de levendigheid en afwisseling van het stedelijk leven. Op veel plaatsen bloeit ook voor jongeren het verenigings- en sportleven nog volop en alleen voor belangrijke voorzieningen als ziekenhuizen of hogere opleidingen moet men net als vroeger echt naar de stad. Dat geldt echter net zo goed voor de inwoners van de dorpen en de meeste kleine steden in ons land.

Het Nederlandse platteland is in vergelijking met veel andere landen behoorlijk geürbaniseerd zonder slachtoffer geworden te zijn van de nadelen van grootschalige urbanisatie: stijging van criminaliteit, vermindering van sociale cohesie, verval en verloedering van

buurten, dure en kleine woningen. Vrijwel ieder huishouden op het platteland beschikt ook over minstens één auto (dat is vrijwel inkomensonafhankelijk) en de toegang tot de massamedia is niet anders dan elders in het land. De trek naar het platteland is in Nederland niet zonder reden nu groter dan de trek naar de stad. Wie het enigszins kan doen, kiest voor wonen - in eerste of tweede huis - in het groen en de belangstelling voor het verwerven van groene woonkavels ter vervanging van stalruimte is dan ook groot. In Noord-Brabant zal op korte termijn honderdduizend vierkante meter stal plaatsmaken voor bijna 1000 villa's in de overgangsgebieden van dorp naar platteland. De stad is dan ver genoeg om er geen last van te hebben en zo dichtbij dat de voordelen onverkort genoten kunnen worden.

Boeren zijn zich maar al te bewust van de leefstijlvoordelen van het eigen bestaan. Niettemin weten zij ook wat de sociale beperkingen zijn van het leven in een weliswaar moderne, maar naar verhouding toch nog altijd redelijk gesloten en besloten gemeenschap. Het opgeven van het boerenbestaan anders dan door leeftijdsbepaalde bedrijfsbeëindiging betekent vrijwel altijd een belangrijke verandering in sociale positie in de gemeenschap waar men toe behoort. Men komt buiten de boerenorganisaties te staan en verliest met het opgeven van de positie als bedrijfshoofd zeker aan sociale status in een omgeving waarin juist die status bijzonder telt. Dat dwingt na beëindiging anders dan door opvolging bijna tot vertrek uit de eigen omgeving. Dat vooruitzicht alleen al kan voldoende reden zijn om het ook als het moeilijk wordt toch maar vol te houden in de hoop op betere tijden, maar in ieder geval in de zekerheid tot de eigen groep te kunnen blijven horen.

Wie het opgeeft als boer, maar niet gaat rentenieren en niet vertrekt, zal andere en liefst als 'substituutboerderij' te identificeren activiteiten moeten ontwikkelen: de vakantieboerderij, de zorgboerderij, de sportboerderij of de manege. Daar zijn meestal niet zoveel externe investeringen voor nodig en men kan het eigen woonhuis aanhouden en eventueel de stallen en omliggende grond inzetten voor het nieuwe doel. Overigens zijn juist in de meest agrarische gebieden van Nederland de kansen voor dit type neo-agrarische ondernemingen beperkt. De omgeving is vaak niet aantrekkelijk genoeg en de afstand tot de stad toch te groot.

Minder vergaand zijn pogingen om deze vormen van activiteit naast het hoofdbedrijf uit te voeren. In Nederland is dat lang als een bewijs van gebrek aan economisch draagvlak voor een boerenbedrijf gezien, maar internationaal is het eerder regel dan uitzondering. Ook in Nederland komt het feitelijk meer voor dan vaak gedacht wordt, al kunnen de cijfers wat geflatteerd zijn als gevolg van een te hoge registratie van het aantal daadwerkelijk als zodanig functionerende boerderijen. Dichterbij het boerenbedrijf in de traditionele zin van het woord staat de verkoop aan huis van eigen producten (kaas, fruit, groenten, aardappelen, eieren). Tenslotte is het dan ook nog mogelijk het bedrijf, met name de grond, een ander type bedrijfsvoering te geven. Landschapsbeheer (16.000 bedrijven) en biologische landbouw (in 2000 al meer dan 1200 bedrijven, maar nog nauwelijks meer dan 1% van de landbouwgrond). In beide activiteiten wordt nog een belangrijke groei verwacht en nagestreefd. In 2010 zou 10% van het landbouwareaal biologisch bebouwd moeten worden.

Het is duidelijk dat diversificatie en ook omschakeling van het bedrijf, eventueel de uitoefening van het boerenbedrijf als parttime-activiteit naast heel ander soort werk, voor veel boeren de kansen om te kunnen blijven boeren sterk vergroten. In een behoorlijk aantal gevallen - hoeveel zou nader moeten worden uitgezocht - betekent het zelfs een nieuwe kans om een al te zeer kapitaalintensieve en industriële productiewijze weer te vervangen door een meer ambachtelijke en dier-en natuurvriendelijke stijl.

De twee kanten van de beeldvorming

Historisch wordt het beeld van de boer nog steeds bepaald door de taaierheid van tradities, die zich tegen nieuwe inzichten teweer stellen. Technisch is er dan wel sprake geweest van een revolutie in de wijze en vooral in de mate van produceren, maar qua houding en mentaliteit overheerst toch conservatisme. Van veel verantwoordelijkheid voor het algemeen belang is geen sprake, zo luidt de redenering, en de zorg voor de kwaliteit van de producten of het welzijn van dieren is slecht ontwikkeld. In het streven naar een hoge opbrengst tegen zo laag mogelijke kosten heeft zich in de hele keten aan de producentenkant een vorm van georganiseerde onverantwoordelijkheid ontwikkeld, die met name in de veeteelt het welzijn van de dieren ernstig heeft geschaad en ook de gezondheid van de consument bedreigt.

Boeren zelf zien dat uiteraard anders en dat geldt ook voor de veehouders, zoals onlangs uit een onderzoek is gebleken. De afstand tussen de beeldvorming bij het publiek en het zelfbeeld van de boer is erg groot. Dat is ook niet zo vreemd. Het publiek is wat de beeldvorming betreft enerzijds de gevangene van de romantische mythe van het idyllische landleven als een symbiose van mens, dier en natuur, anderzijds het slachtoffer van horror-beelden over gekke koeien en gekooide varkens, die de gedachte doen postvatten dat de boerenstand gekenmerkt wordt door een maatschappelijk wel zeer gevaarlijke vorm van collectieve onverantwoordelijkheid.

Van hun kant voelen de boeren zich uiteraard bedreigd en tekort gedaan door consumenten, die hoge eisen stellen en tegelijkertijd lage prijzen verwachten. Dat gevoel van miskennis wordt nog versterkt door het gesloten karakter van de boerenstand, die bovendien absoluut en relatief steeds kleiner aan het worden is en in sommige opzichten op een kaste gaat lijken. Alleen wie er in geboren wordt, kan er een plaats in verwerven. De status van boer is meer dan ooit een 'ascribed' (bij de geboorte meegekregen) status en dat valt eens te meer op in een wereld waarin bijna elke sociale positie 'achieved', dus door eigen inzet verworven, is en naar het oordeel van de meeste mensen ook hoort te zijn. Het is vrijwel onmogelijk boer te worden, tenzij je in een boerenfamilie geboren wordt. Ook de nieuwe, meer maatschappelijk georiënteerde en duurzaamheid in het vaandel voerende bedrijfsvormen zijn vrijwel alleen toegankelijk voor wie al over een bedrijf en de daarbij behorende grond beschikt. Je zou je wel kunnen afvragen of naarmate die 'andere' vormen van boer-zijn belangrijker worden, de overheid ook niet voorzieningen zou moeten treffen om de scheiding tussen bezit en bewerking van de grond financieel haalbaar te maken. Dat zou ook kunnen voorkomen dat de boerenstand een steeds kleinere en meer in zichzelf gekeerde wereld wordt.

Juist het feit dat er meer bedrijven beëindigd dan begonnen worden, de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden toeneemt en de traditionele kaders van belangenbehartiging de bakens aan het verzetten zijn in de richting van de consument, de natuur en het dierenwelzijn, maakt dat de boer onvermijdelijk het gevoel krijgt er alleen voor te staan. Beter gezegd, boeren staan er samen alleen voor. Dat verdiept de kloof tussen degenen die boer blijven en degenen die het niet zijn.

Willen we dat de boeren blijven?

Willen we dat de boeren blijven? Het is een vraag die boeren langzamerhand zelf gaan stellen, maar die toch wat onwennig klinkt in een land waar de grond voor het overgrote deel nog vast in handen van boeren is. Het lijkt ook een wat overbodige vraag, gezien het succes van de Nederlandse boeren op de internationale markt - Nederland is in geld uitgedrukt de tweede of derde agrarische exporteur ter wereld - en het 'boeren' imago dat Nederland graag van zichzelf in het buitenland presenteert. Het is tegelijkertijd ook een steeds dringender

wordende vraag, nu bij een snel groeiende en zeer mobiele bevolking de druk op de open ruimte snel toeneemt. Het is een vraag die ook gesteld kan en mag worden, nu de eigen voedselproductie op nationaal niveau geen uitgangspunt meer is voor beleid.

Na de Tweede Wereldoorlog en de hongerwinter van 1944-45 overheerste het idee van de agrarische autarkie. Helemaal te verwerklijken zou dat in Nederland natuurlijk nooit zijn, maar zelfverzorging werd toch het uitgangspunt van de landbouwpolitiek. De val van het IJzeren Gordijn heeft de laatste grond aan dat uitgangspunt ontnomen. De oprichting van de Europese Gemeenschap in de jaren vijftig leidde tot de introductie van een gemeenschappelijke landbouwpolitiek, die met name het belang van de boer als producent voor ogen had. Bij geleidelijk dalende consumentenprijzen en een niet tegen het aanbod opgewassen vraag leidde dat tot een landschap van 'bergen, meren en plassen' van overschotten, die buiten de Gemeenschap nooit zelfs maar tegen kostprijs een afnemer zouden vinden. De veranderingen in het landbouwbeleid hebben binnen de EU geleidelijk aan wel wat normalere en meer op de vraag gerichte productieverhoudingen geschapen, maar de recente epidemieën hebben ook duidelijk gemaakt dat er een veel verdergaande verandering in productiewijzen nodig zal zijn. Hoewel de praktijk nog bepaald wordt in industriële productie door steeds groter wordende bedrijven, zet het denken in de politiek en bij het publiek in op een verandering in de richting van biologische en meer kleinschalige landbouw. Bij de bevolking vindt die benadering zeker meer steun dan voorstellen om in de vorm van 'agroparks' delen van de landbouw en veeteelt echt te industrialiseren, maar het is zeer de vraag of bij de bevolking ook de bereidheid bestaat de hogere prijs die onvermijdelijk het gevolg zal zijn van een kleinschaliger en ecologischer productiewijze te betalen. Niet duidelijk is bovendien in hoeverre ook de gedachte van het slechten van de hoge tariefmuren voor importen van buiten de EU aan gewicht wint. Veel producten van elders kunnen alleen tegen niet of nauwelijks concurrerende prijzen op de nationale markten binnen de EU worden aangeboden.

Nederland bevindt zich in een bijzondere situatie. Het kan niet in zijn eigen voedselbehoefte voorzien, maar het is wel een grote netto-exporteur van landbouwproducten, veel meer dan de landen om ons heen. De meest productieve en best renderende, nauwelijks gesubsidieerde sectoren (groenten, fruit, bloemen, planten) kunnen met bijzonder weinig ruimte toe - nooit meer dan enkele procenten van het totale areaal aan landbouwgrond -, maar veranderen deze wel in eindeloze glazen industrieterreinen met intensief aan-en afvoerkeer. Ze bevinden zich bij voorkeur dicht bij de steden en de verkeersknooppunten. Dat maakt ze tot hinderlijke concurrenten om de beperkte ruimte in de gebieden waar de grond schaars en duur is.

De minst productieve en meest gesubsidieerde sector, de akkerbouw, bevindt zich voor een belangrijk deel in gebieden waar geen grote ruimtenood voor andere doeleinden bestaat. Er is in een schuine strook van Zeeland over Flevoland tot Noord-Oost Groningen in Nederland zeker voldoende gelegenheid voor relatief grootschalige akkerbouw, met name wanneer deze zich richt op producten als suikerbieten of aardappelen. Voor de export betekent het allemaal niet veel en het aantal bedrijven is naar verhouding klein en grootschalig. In hoeverre hier nu ook de toekomst voor een meer biologische en kleinschalige productie ligt, is onzeker.

De melkveehouderij is positief beeldbepalend voor het Nederlandse landschap, in het bijzonder ook in het groene hart van de Randstad. Anders dan de andere sectoren vertegenwoordigt ze een landschappelijke waarde die weinig mensen in Nederland zullen willen missen. De melkquotaregelingen maken wel dat het aantal melkkoeien al flink verminderd is, maar mede daardoor de prijs per bedrijf snel hoger wordt. In principe hoeven melkkoeien niet geweid te worden, maar zover wil nog bijna niemand gaan. Het zou de bedrijfstak ook de sympathie van de bevolking kosten. Mede in het kader van het landschapsbeheer liggen hier

zeker kansen voor diversificatie en biologische productiewijzen.

De productie van vlees is door de mestproblematiek, een reeks van dierepidemieën en zoönosen en zeker ook een groeiend gevoel van verantwoordelijkheid voor het dierenwelzijn in een slecht daglicht komen te staan. Een groot deel van de productie in deze sector is bedoeld voor de export. Op zichzelf is er voor de dierhouderij niet zoveel ruimte nodig, maar de mestproblematiek heeft aan deze intensieve vormen van landbouw ook een extensieve kant in de vorm van ruimte-equivalenten toegevoegd. Hier lijkt het meest ruimte voor een kwalitatieve ‘biologisering’ met de bijbehorende bescheiden bedrijfsgrootte naast een meer gecentraliseerde, maar beperkte kwantitatieve industrialisering zoals die nu al in gespreide vorm bestaat.

Aan het begin van de 20e eeuw was het boerenbedrijf in Nederland op weg naar een grotere homogeniteit, mede op basis van zelforganisatie en een groeiende consensus over de richting van de ontwikkeling. In het laatste kwart van de 20e eeuw ging de eenheid verloren en kwam de landbouw in een identiteitscrisis terecht. Het begin van de 21e eeuw biedt uitzicht op een andere landbouw, eerder heterogeen dan homogeen. Het ontwikkelingsperspectief is voor iedere bedrijfstak weer anders en binnen iedere bedrijfstak is er ook weer verschil in de mate waarin men voor de export werkt of niet, meer ‘farmer’ dan ‘peasant’ is, kiest voor een biologische productiewijze of juist een meer geïndustrialiseerde, publieke functie wil vervullen en wil diversificeren of niet. Bij al deze verschillende typen agrarische activiteit past ook een andere boer. De vraag is, ook aan de overheid, binnen welke kaders de boer de kans krijgt ook werkelijk en op een economisch verantwoorde manier te kunnen blijven boeren.

Nawoord

De uitnodiging dit essay te schrijven leidde voor mij tot een korte kennismaking met een wereld waarvan ik tevoren de diversiteit en complexiteit nooit had vermoed. Dat is ook niet zo vreemd, want de wereld van de boer en het boerenbedrijf is nog altijd een gesloten en besloten wereld. Ooit, nog niet eens lang geleden, was het ook een 'volkomen' wereld, in harmonie met zichzelf en eensgezind naar buiten. Dat is voorbij, maar de uitnodiging van een 'buitenstaander' (minister Brinkhorst) aan een andere 'buitenstaander' om binnen eens een kijkje te nemen, leidde in de agrarische pers toch bij herhaling tot commentaren, waarin de ironie over de blindheid van macht en wetenschap de bezorgdheid over de kritische blikken van buiten maar moeilijk kon verhullen.

Ik heb de kritische vraag van de minister over de geldigheid van de wetten van de markteconomie in het boerenbedrijf nooit geïnterpreteerd als een opdracht tot toepassing van die wetten. Komend van het Sociaal en Cultureel Planbureau leek het me meer op mijn weg liggen het eigen karakter van het boerenbestaan en het boerenbedrijf te proberen te begrijpen en verklaren. Naast de rationaliteit van de markteconomie is er ook de rationaliteit van de bedrijfscontinuïteit, de traditie, de persoonlijke inzet voor ook in de emotionele en morele zin van het woord waardevol goed.

De afstand tot de markteconomie is daarbij minder groot dan op het eerste gezicht lijkt. Als het echt niet meer gaat of als er echt geen toekomst meer in zit, houdt de boer op met boeren. Dat blijkt ook wel. In de loop van de laatste 25 jaar zijn tienduizenden boerenbedrijven verdwenen, overgenomen, samengevoegd of op heel andere producten omgeschakeld. Dat proces onderscheidt zich in essentie niet van wat zich in dezelfde tijd in de detailhandel heeft afgespeeld of wat zich nu bij advocaten of accountants voordoet. Schaalvergroting, specialisering, productiviteitsverhoging, diversificatie, internationalisering, grote woorden voor wat uiteindelijk altijd neerkomt op de vraag of het lonend en zinvol is te investeren in een toekomst, die geen herhaling is van het verleden. Een van mijn overgrootvaders was 90, toen de startbanen van vliegveld Soesterberg over zijn erf werden doorgetrokken. Ook zonder dat zou zijn keuterbedrijfje geen toekomst hebben gehad. In de ruim 50 jaar sinds hij zijn bedrijf beëindigde, zijn meer dan 250.000 boeren hem gevolgd.

Over de toekomst van het boerenbedrijf en daarmee ook van de boerenstand in Nederland is al heel wat met een zekere mate van stelligheid te zeggen. De grote lijnen zijn wel duidelijk, maar dat betekent niet dat er ook een goed beeld bestaat van de boer en zijn - of haar! - toekomst. Juist nu er zoveel ontwikkelingen tegelijk zijn, dringt zich opnieuw de vraag op 'waarom blijven boeren?' en daarmee ook de vraag onder welke omstandigheden ze niet willen of kunnen blijven boeren, in Nederland of daarbuiten. Omdat de toekomstperspectieven per bedrijfstak zo uiteenlopend zijn, is er alle aanleiding de vraag voor iedere belangrijke groep (akkerbouwers, melkveehouders, veetelers, tuinbouwers) opnieuw te stellen en daarbij ook rekening te houden met de omvang en de geografische ligging van hun bedrijf, de specifieke Europese en Nederlandse regelgeving met betrekking tot hun bedrijfstak, de marktverwachtingen en de technologische ontwikkelingen.

Boerenbedrijven zijn nog altijd vooral gezinsbedrijven. Het is daarom ook van belang naar de verhouding tussen gezinscultuur en bedrijfscultuur te kijken, naar de mogelijkheid van opvolging, de bereidheid van de partner mee te werken en de aantrekkelijkheid van andere activiteiten in of buiten het bedrijf. Beëindiging van een bedrijf is een besluitvormingsproces

dat op zichzelf om nadere studie vraagt, maar ook na afsluiting onderzoeksmatig nog verder gevolgd zou moeten worden. Hoe gaat het met de boer, die iets anders is gaan doen, naar het buitenland is vertrokken, met pensioen is gegaan?

Bij dit alles is het van belang om ook een goed beeld te hebben van wat de agrarische sector nu eigenlijk omvat: het werkelijke aantal bedrijven en het aantal mensen dat daar van afhankelijk is of daar werkt. Het is hoog tijd voor een nieuwe beschrijving van de wereld, die in de economie nog altijd als 'primair' aangeduid wordt.

Met bijzondere dank aan de deelnemers van de Rondetafelconferentie 17 oktober 2001 op het Sociaal en Cultureel Planbureau en de leden van de Polman Groep (30 oktober 2001).

Literatuur

Boerenkringen in beweging (2000) - Zutphen, Roodbont Uitgeverij.

Broekhuizen, R. van, J.D. van der Ploeg (red.) (1997) - Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling - Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen.

Dijk, G. van, L.F.M. Klep & A.J. Merckx (1999) - De corrosie van de ijzeren driehoek. Over de omslag rond de landbouw - Assen, Van Gorcum.

Kooij, P. e.a. (2000) - De actualiteit van de agrarische geschiedenis - Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.

Maas, J.H. (1994) - De Nederlandse agrosector. Geografie en dynamiek - Assen, Van Gorcum.

Nota 'Armoede in de landbouw is onterecht en ongewenst' - Lottum, Werkgroep Landbouw en armoede, juli 2000.

Ploeg, D.J. van der (1999) - De virtuele boer - Assen, Van Gorcum

Raad voor het Landelijk Gebied (2001) - Voor het kalf verdronken is ... advies over de toekomst van de dierhouderij in Nederland - Amersfoort, RGL 01/6.

Rathenau Instituut (2001) - Hoe oordelen we over de veehouderij? - Den Haag, Rathenau Instituut/

Reijnders, L. (1997) - Het boerenbedrijf in de lage landen. Geschiedenis en toekomst - Amsterdam, Van Gennep.

Roep, D. (2000) - Vernieuwend werken. Sporen van vermogen en onvermogen - Wageningen, Universiteit (diss.)

SCP (1998) - Sociale en culturele verkenningen 1998 - Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.

Tweede Kamer - Integrale aanpak mestproblematiek - Tweede Kamer 2000-2001, 26.729, nr. 46.

Werkgroep de Zeeuw (1998) - Naar een Aartse Landbouw. Plattelandsontwikkeling en duurzame landbouw in een tijd van globalisering - Amsterdam.

Wielinga, E. (2001) - Netwerken als levend weefsel. Een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945 - Wageningen, Universiteit (diss.).